

## ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ «СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ» У РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Ю. А. Тобота,

кандидат юридичних наук, старший викладач  
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Стаття присвячена визначенню поняття «справедливий судовий розгляд» як однієї з основоположних категорій у практиці Європейського суду та аналізу критеріїв, відповідно до яких судовий розгляд відповідатиме вимогам справедливості.

**Ключові слова:** справедливість, судовий розгляд, Європейський суд.

### ПОНЯТИЕ И КРИТЕРИИ «СПРАВЕДЛИВОГО СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА» В РЕШЕНИЯХ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена определению понятия «справедливое судебное разбирательство» как одной из основополагающих категорий в практике Европейского суда и анализу критериев, согласно которым судебное разбирательство будет отвечать требованиям справедливости.

**Ключевые слова:** справедливость, судебное разбирательство, Европейский суд.

### CONCEPTION AND CRITERIA OF «FAIR LEGAL PROCESS» IN JUDGEMENTS OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

This article deals with the conception and criteria of «fair legal process» as one of the basic categories in the practice of European human rights court.

**Key words:** Justice, legal process, European court.

У зв'язку з приєднанням України 17.07.1997 р. до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) [1, ст. 2371] у наших співвітчизників з'явився досить дієвий інструмент подолання правового хаосу, що має місце у вітчизняній правоохоронній та судовій системах. Йдеться про можливість особи звернутися до Європейського суду з прав людини (далі — Суд), юрисдикцію якого визнала Україна. Тож, мабуть, не дарма Суд став для багатьох громадян «найвищою та останньою» інстанцією у пошуках справедливості як певного ідеала, до якого потрібно завжди прагнути, але якого майже неможливо досягти.

Відповідно до ст. 6 Конвенції, кожен має право при вирішенні спору щодо його прав і обов'язків цивільного характеру або при встановленні обґрунтованості висунутого проти нього кримінального обвинувачення на справедливий і публічний розгляд в межах розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним на основі закону. Далі у ній йдеться про той мінімальний обсяг прав, що їх має обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення: не свідчити проти себе; мати час та можливість, необхідні для підготовки свого захисту; захищати себе особисто або використовувати юридичну допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або одержувати таку допомогу безоплатно; допитувати свідків обвинувачення й свідків захисту.

У той же час ані Конвенція, ані інші міжнародно-правові документи, що закріплюють природні

права громадян, зокрема право на справедливий суд<sup>1</sup>, не надають визначення поняття «справедливий судовий розгляд». Не існує вичерпного визначення цього поняття у науковій літературі, навіть незважаючи на той факт, що вивченню категорії «справедливість» у контексті здійснення судочинства присвячено чимало наукових статей та монографій [2, с. 37 – 49; 3, с. 5 – 12; 4, с. 89; 5, с. 83 – 89]. Відтак, постає запитання: у чому полягає сутність поняття «справедливий судовий розгляд» та які складові цього поняття у контексті рішень Суду?

Відповідь на поставлене запитання обумовлює необхідність попереднього з'ясування змісту тих термінів, які охоплюються поняттям «справедливий судовий розгляд», а саме що таке «судовий розгляд» та його зв'язок з етимологічно обумовлюючим його терміном «справедливий».

Щодо терміну «судовий розгляд» зазначимо, що у літературі він застосовується у декількох значеннях: 1) як система норм права, які визначають суспільні відносини між суддею (судом) та іншими учасниками процесуальної діяльності при вирішенні й розгляді по суті справ [11, с. 147]; 2) як стадія певного виду судочинства (кримінального, цивільного тощо); 3) як сукупність дій суду з розгляду справи. У першому випадку йдеться про відповідні кодифіковані нормативно-правові акти (кодекси), що містять норми процесуального права, які визначають діяльність суду й інших учасників процесу щодо розгляду справи. При цьому слід зазначити, що діяльність Суду з

<sup>1</sup> Йдеться, зокрема, про Загальну декларацію прав людини від 10.12.1948 р., у якій закріплено право кожної людини, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута із додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Відповідно до п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту «Про громадянські та політичні права» від 16.12.1966 р. кожен має право на справедливий та публічний розгляд справи компетентним, незалежним та безстороннім судом, створеним на підставі закону.

розгляду справ не регламентована певним процесуальним документом (кодексом, законом тощо) на кшталт Кримінально- або Цивільно-процесуального кодексів, які вичерпно визначають кожну стадію відповідного виду судочинства. Натомість загальні засади діяльності Суду з розгляду кримінальних, цивільних та інших справ містяться у Конвенції, Протоколах до неї, а також у Регламенті Суду.

Як стадія судочинства «судовий розгляд» являє собою головну частину процесу, у якій саме й вирішується справа. Але у тому сенсі, у якому вона застосовується у вітчизняному процесі, стадія судового розгляду не притаманна розгляду справи у Суді (так, у ньому не дають пояснень сторони й треті особи). Отже, судовий розгляд справи у Суді являє собою не що інше, як сукупність певних послідовних дій цього Суду щодо розгляду й вирішення по суті справи за зверненням особи (відкриття судового провадження, визначення обставин справи та положень національного законодавства, що підлягає застосуванню у конкретному випадку, ухвалення рішення «за зачиненими дверима»).

Таким чином, можна сказати, що сутність поняття «судовий розгляд» у контексті здійснення правосуддя Судом полягає у здійсненні ним визначених Конвенцією, відповідними Протоколами до неї та Регламентом Суду послідовних дій щодо розгляду й вирішення по суті справи, переданої на його розгляд і яка належить до його компетенції. При цьому зважаючи на положення ст. 6 Конвенції, судовий розгляд в межах національної судової системи країн-учасниць Конвенції має (або, принаймні, повинен мати) свою визначальну ознаку, а саме — ознаку справедливості. Втім, незважаючи на те, що у Конвенції вказується на необхідність забезпечення справедливого судового розгляду саме з боку національних судових органів, можна з впевненістю стверджувати також про імплементацію вимог справедливості при розгляді справ Судом, який, власне, й покликаний відновити справедливість, якої не було дотримано при розгляді справи національним судом. Тому у зв'язку з вищезазначеним виникає необхідність визначення терміну «справедливий» щодо судового розгляду справ Судом.

Термін «справедливий» походить від слова «справедливість». У свою чергу, справедливість є предметом вивчення етики, філософії, права. Етимологічно слово «справедливість» означає неупередженість дій, суджень, чесне визнання чистієї правоти, гідності, відплата кожному на законних і чесних підставах і в цілому відповідність людських взаємин, вчинків загально визнаним моральним і правовим нормам [6, с. 756]. З позицій етики та філософії справедливість являє собою співвідношення між дією і відплатою за неї, між працею і заохоченням, злочином і покаранням. Інколи у справедливості вбачають сукупність принципів і процедур, що регулюють розподіл життєвих благ і тягарів, прав і обов'язків індивідів і суспільних груп [7, с. 94]. У юридичному сенсі справедливість розглядають як властивість права,

виражену, зокрема у рівному юридичному масштабі поведінки і у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [8, ст. 2975] або як розмірність, рівність у правовому статусі суб'єктів [9, ст. 674]. При цьому зі справедливістю у більшості випадків пов'язують не лише рівність суб'єктів (головним чином — у вигляді рівності перед судом), але й нерівність (наприклад, у сімейних правовідносинах, коли суд має право при поділі майна подружжя відступити від загального принципу рівності часток у майні залежно від визначених у законі підстав).

Таким чином, різні підходи до розуміння категорії «справедливість» дають підставу визначити її в загальному вигляді як: 1) чесність, порядність, неупередженість (об'єктивність) у відносинах між суб'єктами права, відповідність таких відносин моральним та правовим нормам; 2) певне співвідношення (пропорційність) між злочином та покаранням, працею та винагородою; 3) рівність правового статусу суб'єктів права. При цьому в останньому випадку про рівність може йтися у сенсі здійснення правосуддя національними судами та Судом, у яких учасники провадження мають рівні процесуальні права й обов'язки. Отже, термін «справедливий» у процесуальному аспекті означає неупереджений (незалежний) та об'єктивний, такий, що у рівній мірі (без привілеїв) враховує інтереси учасників судового провадження, відповідає моральним та правовим нормам.

Синтезуючи різні точки зору щодо категорій «судовий розгляд» та «справедливість», вважаємо прийнятним дати наступне визначення терміну «справедливий судовий розгляд» у контексті практики Суду: це сукупність послідовних дій щодо розгляду й вирішення по суті справи, переданої на розгляд Суду і яка належить до його компетенції, які характеризуються неупередженістю до учасників провадження та однаковим ставленням до прав та інтересів кожного з них. Видається, таке визначення розглядуваного терміну найбільш повно виявляє змістовний аспект справедливості, адже процесуальна діяльність національних судів та Суду має бути спрямованою на досягнення єдиної мети — відновлення того становища, яке існувало до порушення прав та інтересів особи. Іншими словами, зміст поняття «справедливий судовий розгляд» зводиться до «урівноваження порушених прав та інтересів». У той же час обраний судовою практикою Суду загальний підхід швидше оцінює, що є несправедливим, ніж визначає, якою повинна бути процедура розгляду справ, щоб вона відповідала критерію «справедливого» [10, с. 67–69]. Відтак, постає питання знаходження критеріїв, які б визначали судовий розгляд у Суді як справедливий.

Аналіз рішень Суду дає підстави виділити певні критерії, що їх покладено у основу концепції «справедливого судового розгляду». Так, у справі «Балицький проти України» [12, с. 20–25] Суд визнав, що у порушення ст. 6 Конвенції з метою позбавлення підозрюваного належної юридичної допомоги слідчими органами було кваліфіковано дії

заявника за статтею Кримінального кодексу, яка не вимагає обов'язкової участі захисника при провадженні дізнання та досудового слідства. Окрім того, визнавальні показання було отримано у цій справі *nig primusom* (п. 1 та підпункт «с» пункту 3 ст. 6 Конвенції). У справах «Яременко проти України», «Шабельник проти України», «Боротюк проти України» [13] та інших справах Суд звернув увагу на порушення визначеного Конституцією України *права особи не давати показань і права не свідчити проти себе*. Таким чином, у зазначених рішеннях Суд здійснив спробу виділити ті критерії розгляду кримінальних справ українськими судами, які покладено у основу цілісного сприйняття концепції справедливості як найвищої правової цінності.

Слід погодитися з існуючою у літературі думкою, що справедливим буде також розгляд справи у суді, який побудовано на принципах рівноправності сторін, у тому числі однакової можливості доступу до правосуддя; змагальності; публічності здійснення правосуддя; незалежності та неупередженості суду; ефективної участі сторін у розгляді справи; дотримання права на захист; розумного терміну розгляду справи [10, с. 51], дотримання права на юридичну допомогу захисника, презумпції невинуватості тощо [3, с. 5]. Зрозуміло, що зазначені вимоги до процесуальної діяльності судів є так би мовити «азами» правосуддя, проте саме їх порушення і покладено в основу мотивації заявників, які звертаються до Суду, про несправедливість судових рішень, постановлених національними судами.

Саме на порушення цих вимог звернув увагу Суд у справі компанії *Suda*, у якій акціонер з меншою часткою акційного пакету скаржився на відсутність доступу до національної судової системи у зв'язку з арбітражним застереженням між акціонером з більшою часткою акцій та державною установою з питань власності, яке не дало заявникові змоги подати скаргу до національних судів щодо суми компенсації. Ухвалюючи рішення на користь цього акціонера, Суд вказав на невідповідність подібного підходу вимогам «справедливого судового розгляду», оскільки таке арбітражне застереження зробило можливим конфіденційний судовий розгляд у порушення вимог Конвенції щодо його *публічності* [2, с. 44–45]. Схожі висновки покладено в основу позитивного рішення стосовно заявниці у справі «Лучанінова проти України» [12, с. 71–72], у якій вона скаржилася на несправедливе провадження щодо неї у суді з огляду, зокрема на порушення вимог відкритості судового розгляду (який було проведено не у приміщенні суду, а у палаті лікувального закладу, де заявниця перебувала поряд зі своїм шестирічним онуком на стаціонарному лікуванні); ненадання їй можливості та достатнього строку для підготовки свого захисту та неможливості забезпечення явки та допиту свідків зі своєї сторони (справу було розглянуто у приміщенні медичної установи за участю лише свідків обвинувачення), оскільки їй не було заздалегідь повідомлено про дату і час судо-

вого засідання; позбавлення заявниці права на консультацію юриста (захисника було призначено судом за відсутності вільної згоди заявниці на це); порушення судами апеляційної та касаційної інстанцій права заявниці на перегляд несправедливого, як на її думку, рішення суду першої інстанції. У даній справі Суд вбачає порушення національними судами України п. 1 та підпунктів «b» і «с» п. 3 ст. 6 Конвенції.

Необхідно підкреслити, що у обох вищенаведених рішеннях справедливість як вимога до судового розгляду пов'язана із забезпеченням рівних можливостей щодо доступу громадян до правосуддя. Видається, справедливість у цих та інших випадках постає саме як рівність громадян перед законом та судом, як один з її проявів в праві. Йдеться про формальну справедливість, суть якої полягає у необхідності однакового ставлення до людей без дискримінації. Відтак, слушною є думка С. П. Погребняка, що формальна справедливість імпліцитно реалізована в праві; завдяки їй право фактично виконує роль третьої, незацікавленої «особи», що вирішує конфлікти, які виникають між людьми. Такого роду незацікавленість (неупередженість) вимагає розгляду спірних випадків, незважаючи на обличчя; це — стрижнева засада будь-якого виду судочинства [14, с. 3]. Отже, йдеться про такий критерій справедливого судового розгляду, як неупередженість, або незалежність судів при розгляді справ. Проте, оскільки Суд не надає визначення неупередженості, її сенс можна визначити виходячи з поняття «упередженість», яке означає надання переваги одній зі сторін спору. Відтак, неупередженість як критерій справедливого судового розгляду постає як рівне (однакове) ставлення суду до сторін спору, вирішення останнього без надання переваг одній зі сторін, так би мовити «із заплющеними очима», «нейтральність» суду.

Зазначений критерій покладено в основу багатьох рішень Суду, який звертає увагу урядів країн-учасниць Конвенції саме на недотримання вимог неупередженості не лише з боку національних судів, але й інших органів. Так, у справі «Коваль та інші проти України» [15, с. 11] Судом було констатовано порушення вимог справедливості у зв'язку з тим, що заявниці було нанесено побої іншою особою у присутності працівника міліції, який не намагався припинити дії нападника. У цьому випадку вбачається саме упереджене ставлення з боку компетентного органу (працівника міліції) до певної особи, а у подальшому — й національного суду, який не захистив належним чином прав потерпілої особи (заявниці), тобто віддав перевагу іншій, винній у порушенні прав заявниці, стороні (працівникові міліції).

Отже, зважаючи на багатогранність та невизначеність поняття «справедливість» у рішеннях національних судів та Європейського суду, останній не визначає критеріїв справедливого судового розгляду, наводячи натомість у своїх рішеннях лише приблизний їх перелік з урахуванням положень ст. 6 Конвенції. Справа у тому, що кожен суддя має своє уявлення про спра-

ведливість, яка, як влучно зазначає В. Ладиченко, не стільки теоретично усвідомлюється, скільки інтуїтивно сприймається, інколи з підсвідомим її розумінням. Люди, як свідчить життєвий досвід, відчують і ніби виважують правильність того чи іншого акту судової влади на «внутрішніх вагах» справедливості [16, с. 4]. Тому зміст поняття «справедливого судового розгляду» у справах, що їх розглядає Суд, охоплює, зокрема вимоги щодо рівного доступу до правосуддя, публічності розгляду справ, гарантування права обвинуваченому у вчиненні кримінального правопорушення бути детально повідомленим про характер і мотиви висунутого проти нього обвинувачення, необхідності надання йому достатнього часу та можливостей для підготовки свого захисту, можливості захищати себе особисто або обрати для цього захисника, у тому числі безкоштовно, допитувати свідків обвинувачення й захисту. Вважаємо, що, окрім зазначених критеріїв справедливого судового розгляду, до них належать також усі ті права, які закріплено у відповідних процесуальних кодексах (кримінальному, цивільному, адміністративному тощо) та дотримання яких під час здійснення відповідного виду судочинства буде відповідати інтересам підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, заявника, позивача тощо (наприклад, право заявляти клопотання, давати пояснення та інші).

**Висновки.** 1. Справедливий судовий розгляд з точки зору практики Європейського суду з прав людини полягає у сукупності послідовних дій щодо розгляду й вирішення по суті справи, переданої на розгляд суду і яка належить до його компетенції, що характеризу-

ються неупередженістю до учасників провадження та однаковим ставленням до прав та інтересів кожного з них. Це визначення може бути цілком застосоване й до діяльності національних судів, оскільки до них, власне, й звертаються з тим, щоб віднайти справедливість.

2. Критерії справедливого судового розгляду — це ті вимоги, що їх покладено в основу розгляду будь-якої судової справи та які закріплено у ст. 6 Конвенції і відповідних статтях процесуальних кодексів. До них належать, зокрема, надання підозрюваному у вчиненні кримінального правопорушення належної юридичної допомоги, право особи не давати показань і право не свідчити проти себе, можливість вільного доступу до правосуддя, рівноправність сторін судового провадження, змагальність, публічність здійснення правосуддя, незалежність та неупередженість суду, розумний термін розгляду справи, презумпція невинуватості та інші. При цьому зазначені критерії стосуються не лише розгляду справ у судах, але й діяльності правоохоронних органів при розслідуванні кримінальних справ.

3. Зазначені критерії є результатом імплементації вимог справедливості у правову систему відповідної держави-учасниці Конвенції — таких, як рівність (зокрема перед законом та судом), неупередженість у здійсненні правосуддя, пропорційність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню тощо. За допомогою реалізації цих критеріїв положення сторін у процесі розгляду справи буде справедливо урівноважено [17, с. 183].

### Список літератури

1. Про захист прав і основоположних свобод: конвенція [учинено в Римі 4 листоп. 1950 р.]: зі змінами, внесен. Протоколом № 11 // Офіц. вісн. України. — 2006. — № 32. — Ст. 2371.
2. Мармазов В. Чи існує право на справедливий арбітражний розгляд справ, гарантований європейською конвенцією з прав людини? / В. Мармазов, П. Пушкар // Право України. — 2011. — № 1. — С. 37–49.
3. Бортновська З. Імпліцитні вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод до кримінального провадження (з практики Європейського суду з прав людини) / З. Бортновська // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2012. — № 3 (08). — С. 5–12.
4. Black's Law Dictionary, 6th ed. Joseph R. Nolan, ed. — St. Paul: «West Publishing Co.», 1990. — 1657 p.
5. Роулз Дж. Теорія відправлення правосуддя (Cambridge, Mass) / Дж. Роулз. — 2-ге вид. — 1972. — 578 с.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70000 слов / С. И. Ожегов : под ред. Н. Ю. Шведовой. — М. : Рус. яз., 1991. — 921 с.
7. Муздыбаев К. Идея справедливости / К. Муздыбаев // Социол. исслед. — 1992. — № 11. — С. 94–101.
8. Про призначення судом більш м'якого покарання: рішення Конституц. суду України від 02.11.2004 р. — № 15-рп/2004 // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.
9. Про податкову заставу: рішення Конституц. суду України від 24.03.2005 р. № 2-рп/2005 // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 13. — Ст. 674.
10. Reid Karen. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights, 2nd ed. / Karen Reid. — London: Thompson / Sweet & Maxwell, 2004. — 648 p.
11. Тертишніков В. І. Цивільний процес України (лекції) : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишніков. — Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. — 272 с.
12. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2012. — № 3 (08). — 239 с.
13. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2011. — № 4 (08). — 165 с.
14. Погребняк С. П. Про втілення в праві різних аспектів справедливості / С. П. Погребняк // Юридична наука очима молодих вчених : тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / за заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. — Х. : Вид-во «Кроссрод», 2008. — 324 с.
15. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2013. — № 1 (10). — 159 с.
16. Ладиченко В. Інституціалізація справедливості в процесі державотворення / В. Ладиченко // Юрид. Україна. — 2006. — № 6. — С. 4–9.
17. Кузьмина О. В. Справедливость и состязательность уголовного судопроизводства в Европейском праве / О. В. Кузьмина // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали II — ї міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.). У 2 т. Т. 2. — Одеса, 2010. — 400 с.